

Zeven Mariamedaillons van Mengelberg uit de voormalige O.L. Vrouwe-Ten-Hemelopnemingkerk te Utrecht

De stad Utrecht mag zich gelukkig prijzen om binnen haar stadsmuren acht middeleeuwse kerken en twee middeleeuwse kapellen te herbergen. Behalve deze waardevolle erfenis kan Utrecht bogen op een aantal fraaie neo-gotische kerken en profane gebouwen, die eveneens op de middeleeuwen zijn geïnspireerd. Hier dienen genoemd te worden: de St. Willibrorduskerk aan de Minrebroederstraat, de nog steeds, hoewel tot appartementen verbouwde, stadsbepalende St. Martinuskerk, de recent opgeknapte Ste. Barbarakapel van het R.K.-kerkhof, de St. Josephkerk aan de Draaiweg, het Hiëronymushuis met zijn mooie kapel en tenslotte het voormalige monumentale St. Johannes-de-Deo-ziekenhuis (thans in gebruik als conservatorium) aan de Mariaplaats. Hoewel niet neo-gotisch, maar gezien de traditionele neo-romaanse bouwstijl toch zeer verdienstelijk, zou ik hier ook de Oud-Katholieke Kathedraal van Ste. Gertrudis willen noemen.

In een aantal van deze kerken bevinden zich nog steeds waardevolle neo-gotische inventarisstukken op het gebied van beeldhouw- en glasschilderkunst, die de vergelijking met andere internationale 19de eeuwse kunstwerken glansrijk kunnen doorstaan. Vooral de kerken en de inventarisstukken van het zgn. Bernulphusgilde verdienen hier de aandacht.

Het St. Bernulphusgilde

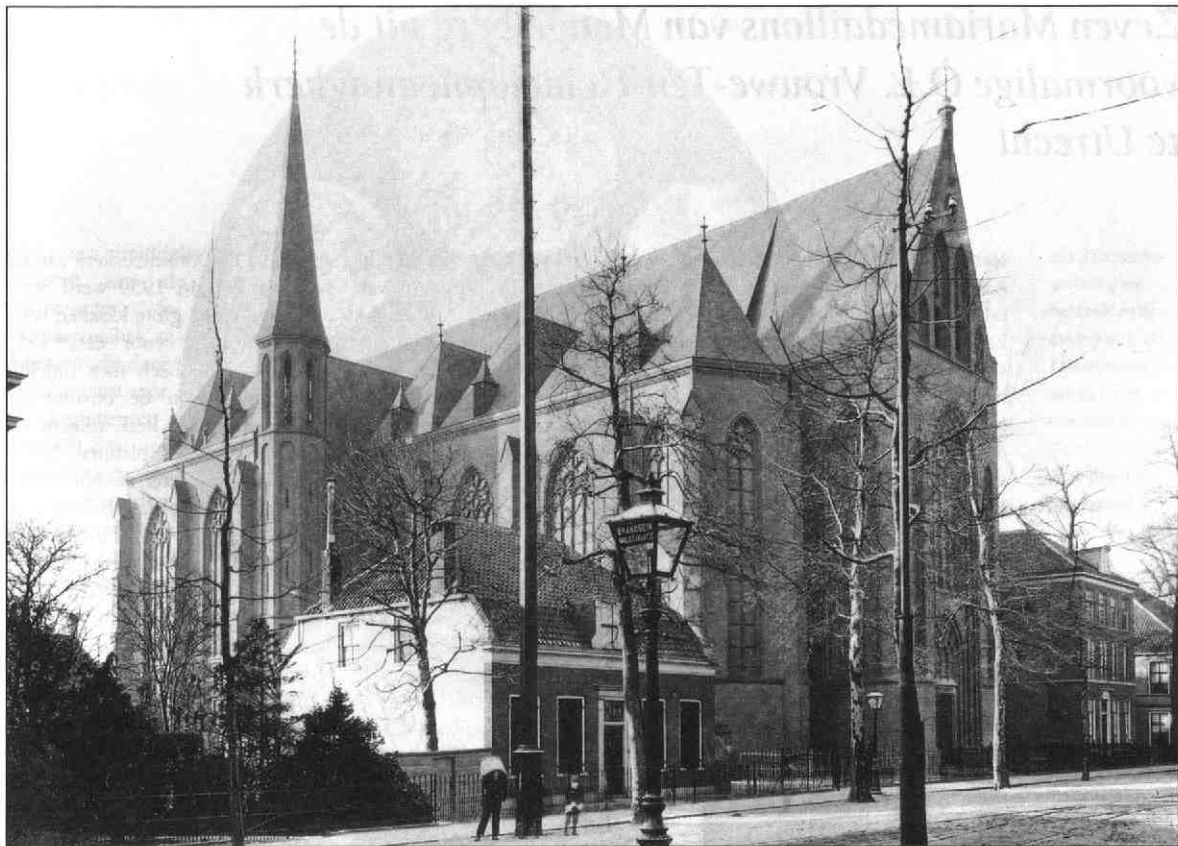
Na het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in 1853 vond er in Utrecht een herleving van de kerkelijke kunst plaats. De centrale figuur was hier de priester Gerard van Heukelum, die in 1859 was benoemd tot kapelaan aan de tot metropolitaankerk verheven Catharijnekkerk aan de Lange Nieuwstraat te Utrecht. Deze kerk verkeerde toen in een slechte toestand. Van Heukelum was de stuwende kracht bij de restauratie van deze kerk door H.J. van den Brink, die in 1861 begon. Hij

trok hierbij vooral diverse kunstenaars uit het Rijnland aan, waardoor een soort afspiegeling ontstond van de Keulse dombouwloods. Op 1 december 1869 vond de oprichting plaats van het St. Bernulphusgilde, waarin zich onder leiding van Van Heukelum een aantal kunstenaars en 'bevoorwaarden' der Kunsten, vooral priesters, verenigde met het doel de kerkelijke kunst tot een nieuw leven te brengen. Deze kerkelijke kunst was geïnspireerd op de middeleeuwse voorbeelden.

De voornaamste kunstenaars van het Bernulphusgilde waren architect Alfred Tepe en beeldhouwer Friedrich Wilhelm Mengelberg. Eerstgenoemde werd in 1840 in Amsterdam geboren. Hij volgde van 1861-1864 een classicistische opleiding aan de Bau-Akademie in Berlijn maar werd niet bevredigd door de vrijwel uitsluitend classicistisch gerichte belangstelling op de academie. Hij verdiepte

zich in de studie van middeleeuwse monumenten, bestudeerde de publicaties van de fameuze Franse restauratie-architect Viollet le Duc en was, nadat hij in Münster zijn wiskundige studies had voltooid, van 1865-1867 werkzaam bij Vincenz Stutz in Keulen. Stutz was sinds 1845 'Dombauwerkmeister' en werd in 1863 tot 'Diozesanbaumeister' benoemd. De jaren die Tepe bij hem doorbracht, moeten van beslissende invloed zijn geweest op de verdere loopbaan van de toen 25-jarige architect. Door het tekenwerk voor de restauratie en voltooiing van de Keulse Dom deed hij een schat aan ervaring en kennis op omtrent de gotische architectuur. Dit inzicht werd nog verruimd door talrijke reizen tussen 1867 en 1872 vanuit Amsterdam, waar hij zich na zijn leertijd bij Stutz weer had gevestigd. In 1872 vertrok hij naar Utrecht, waar hij voor zichzelf aan de Maliebaan een huis bouwde.

Friedrich Wilhelm Mengelberg werd geboren in 1837 in Keulen en kreeg zijn opleiding op de Mengelbergsche Schule für Bauleute. Sinds 1857 werkte hij als zelfstandig beeldhouwer en in 1861 richtte hij de Mengelbergsche ateliers voor Kerkelijke Kunst op. In 1865 werden deze naar Aken-Burtscheid overgeplaatst en in 1869 naar Utrecht. Filialen waren er in Keulen (sedert 1865) en in Brühl (sedert 1871). Aanvankelijk bewoonde hij in Utrecht het pand Hoogt 10 en vanaf 1872 bewoonde hij het door hemzelf gebouwde huis Maliebaan 80, waar ook de ateliers werden gevestigd. Zijn oudste zoon Otto Maria Maximilian Mengelberg (geboren in Aken-Burtscheid op 25 juli 1867) heeft omstreeks 1890 voor de Utrechtse

St. Willibrorduskerk het in Nederland onovertroffen neogotische hoofdaltaar vervaardigd.

Voornaamste kenmerken van het Bernulphusgilde of de Utrechtse School

De Utrechtse School zocht aansluiting bij de gotiek uit de 15de en 16de eeuw en dan nog voornamelijk in zijn regionale Nederrijnse of Westfaalse vorm, waarin de gedrukt basilicale opbouw en de hallenkerk overheersen. Deze kunstvorm vond ook zijn weerslag in de beeldhouwen en schilderkunst. De inventarisstukken van de St. Nicolaïkerk in Kalkar en de St. Viktorsdom in Xanten, alsmede de gebouwen zelf, waren destijds wel de meest inspirerende bronnen, waaruit werd geput.

Het Bernulphusgilde heeft vooral veel werk nagelaten in de provincies Utrecht, Gelderland en Overijssel. De belangrijkste kerken

staan in: Amsterdam (de Krijtberg of St. Franciscus Xaveriuskerk), Jutfaas (St. Nicolaaskerk), Raalte (basiliek van de H. Kruisverheffing), Schalkwijk (St. Michaëlskerk), Utrecht (St. Willibrorduskerk) en IJsselstein (St. Nicolaasbasiliek). Aan de bouwwerken valt een grote mate van soberheid en rijzigheid op, gepaard aan goede verhoudingen en oog voor details. De bouwwerken zijn bijna uitsluitend opgetrokken in roodbruine baksteen en alleen voor profielstenen en andere versieringsornamenten is hardgebakken felrode baksteen gebruikt. De daken zijn meestal met leien in Rijndekking (overhoeks) bedekt en bekroond door rijk versierde smeedijzeren liliëkruisen of boompjes.

In sterke tegenstelling tot het sobere exterieur staat in het algemeen het rijke en bonte interieur. Hierin vallen vooral de grote houten of zandstenen altaren op, die

af en toe door hun verfijnde uitvoering zelfs heel even doen denken aan de 15de en 16de eeuwse altaren in Zuid-Duitsland of Tirol. De gebrandschilderde ramen tonen meestal zeer realistisch afgebeelde heiligen, omringd door zuiltjes, baldakijnen en traceringen en zijn vaak uitgevoerd in overwegend lichte kleuren. Voor de wanden, de zuilen/pijlers en de gewelfdecoraties overheersten - althans vóór de 'gebruikelijke schoonmaak in de zestiger jaren' - de kleuren blauw-groen, donkerrood en goud. Voor de vloeren werden in het algemeen gebakken tegels gebruikt.

De voormalige O.L. Vrouwe-Ten-Hemelopnemingkerk aan de Biltstraat te Utrecht

Deze kerk werd omstreeks 1894 gebouwd naar ontwerp van architect Alfred Tepe als parochiekerk van Utrecht-Oost, gelegen aan de weg naar De Bilt, de huidige Biltstraat. Ze was niet georiën-

afb 1.
De voormalige O.L. Vrouwekerk aan de Biltstraat (Collectie Gemeentearchief)

Zeven Mariamedaillons van Mengelberg uit de voormalige O.L. Vrouwe-Ten-Hemelopnemingkerk te Utrecht

teerd, dat wil zeggen het priesterkoor van de kerk lag niet op het oosten maar op het zuiden. Kerken uit Westfalen dienden als voorbeeld bij de bouw van deze hallenkerk; ik denk hierbij vooral aan de Lamberti-, de Martini- en de Überwasserkerk in de Domstad Münster.

Het betrof hier een bakstenen, transeptloze, driebeukige hallenkerk met zuilen, voorzien van onbewerkte kelkkapitelen. De kerk was geheel overkluisd met kruisribgewelven. De zijbeuken hadden aan de koorzijde een driezijdige sluiting en aan de Biltstraatzijde een tweezijdige sluiting. Hoewel de kerk een on-

voltooid toren bezat aan de Biltstraat, speelde het exterieur van deze kerk toch een behoorlijke rol, omdat de kerk een steil dak over de middenbeuk bezat, waartegen zich de rijen dwarskappen van de zijbeuken aansloten. Deze dwarskappen hadden de vorm van schilddaken. Tegen de oostzijde van de oostelijke zijbeuk bezat de kerk tenslotte nog een hoge en slanke, achtkantige toren. In deze toren was de angelusklok van de kerk ondergebracht. Een angelusklok is een klok die de tijden van het morgen-, het middag- en het avondgebed aangeeft. De luidtijden hiervoor zijn meestal: 7.00 uur, 12.00 uur en 18.00 of 19.00 uur. De drie kerkklokken hingen in de onvoltooid toren aan de Biltstraat achter de galmgaten in de topgevel. Het dak van de middenbeuk liep namelijk door over de torenwanden en werd afgesloten met deze topgevel, die was versierd met vier nissen, waarvan de middelste twee als galmgaten dienst deden. Deze gevel werd bekroond door een achtkantig zuiltje voorzien van een groot en rijk bewerkt smeedijzeren leliekruis. Dit kruis kan momenteel nog worden bewonderd boven de ingangspartij van de Aloysiuskerk aan de A. van Ostadelaan te Utrecht.

De torenwand zelf vertoonde, geheel in Nederrijnse trant, een grote monumentale, rijk geprofileerde ingangspartij met daarboven doorlopend een groot venster. De authentieke voorbeelden van een dergelijke ingangspartij zijn o.a. te vinden aan de Buurkerktoren te Utrecht, de Maartens-toren te Tiel, de Eusebiustoren te Arnhem, de Willibrordustoren te Wesel in Duitsland en de toren van de Severinuskerk te Keulen.

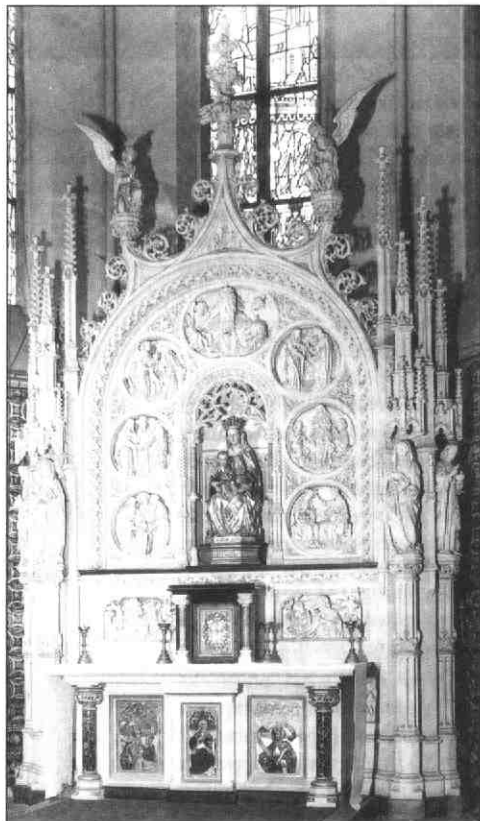
Omdat de Dominicuskerk aan de Mariaplaats in 1939 werd afgebroken en de grote klokken werden bestemd voor deze O.L. Vrouwekerk, heeft men tijdelijk overwogen om de onvoltooid toren van deze kerk volgens de oorspronkelijke plannen af te bouwen. Volgens de bouwtekeningen die worden bewaard in het Gemeente Archief moest deze toren geen spits krijgen, maar een platte afdekking. Omdat deze klokken tenslotte door de Duitsers in de Tweede Wereldoorlog werden gevorderd, heeft men dit plan weer laten varen.

De afbraak van de kerk in 1972

Doordat de toestand van het gebouw steeds slechter werd en het kerkbezoek in de jaren zestig in Nederland sterk terugliep, werd al gauw duidelijk dat de kleine geloofsgemeenschap deze enorme kerk niet meer kon onderhouden zodat men op een subsidie van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg was aangewezen. Aangezien de neo-gotiek toen nog niet die belangstelling genoot, die zij tegenwoordig wel geniet en het voor deze kerk vanwege het gebrek aan een stadsbepalende toren, niet nodig werd geoordeeld om deze te handhaven, kwam het helaas in 1972 tot de afbraak van dit markante gebouw. De restauratiekosten waren toen immers begroot op een bedrag van 1 miljoen gulden. Met dit gebouw verdween echter niet alleen een fraai stuk architectuur, maar verdwenen ook een aantal prachtige kalkstenen altaren van de hand van F.W. Mengelberg. Slechts restanten hiervan vonden een plaats in het nieuwe kerkje van 1974, dat als centraalbouw werd opgetrokken. Een aantal andere inventarisstuk-

afb. 2

Het oorspronkelijke Maria-altaar in de O.L. Vrouwekerk (Foto: Fotodienst gemeente Utrecht)

ken waren inmiddels verkocht aan de neo-gotische St. Nicolaasbasiliek te IJsselstein, die door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg wél fraai genoeg werd gevonden om te worden gerestaureerd. Er waren nog wel plannen om deze altaren in hun geheel voor andere Nederlandse kerken te bestemmen, maar gezien de hoge kosten die hieraan waren verbonden, heeft men hiervan ook moeten afzien.

In 1973 werd in het Centraal Museum/Aartsbisshoppelijk Museum een tentoonstelling gehouden die de naam meekreeg: 'Het gat in de Biltstraat'. Hierbij kon met lede ogen worden geconstateerd hoeveel kostbaar cultuurgood in korte tijd verloren was gegaan. Toch zou een aantal jaren later nog een aantal stadsbepalende kerken te Utrecht aan de slopershamer ten offer vallen: de Ludgeruskerk aan de Amsterdamsestraatweg (1976) en de Monicakerk aan de Herenweg (1977).

De nieuwe kerk van 1974 en de vorming van één grote parochie in 1993

In 1974 werd de nieuwe O.L. Vrouwekerk door Kardinaal Alfrink ingewijd. Het betrof hier een pretentieloze, achtkantige bakstenen centraalbouw met hoeken van glas. Het kerkbestuur van de O.L. Vrouwekerk heeft er nog van alles aan gedaan om althans de fraaiste onderdelen van de oude inventaris te redden en hierin op

te stellen. Met name de twee grote panelen van het hoofdaltaar van Mengelberg en de zeven Mariamedaillons uit het voormalige Maria-altaar van Mengelberg dienen hier te worden genoemd. Naar aanleiding van een kerkelijke herindeling werd in 1993 besloten tot één grote parochie Utrecht-Oost, waarbij de karakteristieke Aloysiuskerk aan de A. van Ostadelaan werd aangewezen als de centrale kerk, en de O.L. Vrouwekerk en de H. Hartkerk werden afgestoten. Het was immers duidelijk geworden, dat Utrecht-Oost aan drie kerken duidelijk teveel ruimte had. Door de sluiting van deze kerken zouden opnieuw een aantal prachtige kunstwerken overcompleet raken. Wat bijvoorbeeld te zeggen van het Mariabeeld van Kevelaer met de zeven bijbehorende medaillons, die alkomstig waren van het oude Maria-altaar van Mengelberg?

De herplaatsing van het O.L. Vrouwebeeld van Kevelaer en de bijbehorende medaillons in de Ste. Catharina-kathedraal aan de Lange Nieuwstraat te Utrecht

In 1992 werd dit Mariabeeld op voordracht van de Broederschap van O.L. Vrouw van Kevelaer en met instemming van kardinaal Simonis in de kathedraal geplaatst. De zeven kalkstenen medaillons van Mengelberg bleven tot 1993 in de O.L. Vrouwekerk achter. Toen bekend werd dat de inventaris van deze kerk vóór 1 juli 1993 hieruit moest zijn verwijderd, heb ik in overleg met en na goedkeuring van het kerkbestuur van de kathedraal, pastor De Korte van de kathedraal en Casper Staal van het Catharijneconvent met behulp van een fors aantal fondsen en instellingen een éénmansactie gestart om deze medaillons weer rondom dit Mariabeeld geplaatst te krijgen. Deze medaillons behoren namelijk tot de absolute topstukken die de neo-gotiek in Nederland heeft achtergelaten. Ook van de parochie Utrecht-Oost, in de persoon van de heer E.J. Wijnen, heb ik alle medewerking gekregen.

Als plaats is gekozen voor de korbogige nis naast de toegangsdeur naar het Catharijneconvent in het zuidertransept van de kathedraal. Omdat de medaillons in de loop van de jaren sterk vervuild waren, zijn zij eerst omzichtig en vakkundig gereinigd door

afb. 3 De nieuwe opstelling van het beeld en de medaillons in de Catharijnekerk aan de Lange Nieuwstraat (Foto: Jaap de Boer, Utrechts Nieuwsblad)

Zeven Mariamedaillons van Mengelberg uit de voormalige O.L. Vrouwe-Ten-Hemel- opnemingkerk te Utrecht

beeldhouwer A. van Wiggen. Deze heeft tevens de nog aanwezige, losgeraakte elementen weer opnieuw bevestigd. Het beeldhouwwerk is van een uitstekende kwaliteit, zodat is besloten om beschadigingen niet bij te werken om het originele karakter zo min mogelijk aan te tasten. Alleen het in tweeën gebroken medaillon met de afbeelding van God de Vader moest worden gelijmd. Vervolgens werden ook de verdwenen houten kruisjes op de werelddollen van God de Vader en Christus door M. Laudy bijge maakt. Slechter was het gesteld met de achtergrond van het beeldhouwwerk. Deze was ook sterk vervuild, niet meer goed van kwaliteit en tevens beschadigd. Om het fraaie beeldhouwwerk zo goed mogelijk tot zijn recht te laten komen is hierbij wél besloten om deze achtergrond opnieuw te vergulden, voorwaar geen eenvoudig karwei. F. van Hienen, die al eerder het Mariabeeld had verguld en gerestaureerd, heeft zich uitstekend van deze moeilijke taak gekweten. Voor het Mariabeeld moest tenslotte nog een console worden gehakt, waarvoor architect H.Scholte het fraaie hoofdontwerp leverde en waarbij ik enige verfijnde details heb voorgesteld. Deze console werd vervaardigd door beeldhouwer A. van Wiggen, die al eerder beeldhouwwerk in de kathedraal had vervaardigd (console Catharina-beeld). Voorts was hij onder andere werkzaam aan de Dom te Utrecht, de Maartenskerk te Zaltbommel en de Eusebiuskerk te Arnhem. Omdat de muur van de nis, waartegen beeld en medaillons zouden worden aangebracht, niet sterk genoeg bleek, is hiervoor een nieuwe muur

opgemetseld. Om de medaillons in hun nieuwe situatie beter te laten uitkomen is gekozen voor een rode achtergrondkleur, een kleur die in 1984 ook al was aangebracht bij de tapijtschildering achter het Catharina-beeld in deze kerk.

Op 19 maart 1995 werd dit ensemble na een korte plechtigheid weer in gebruik genomen; hiermee bleef gelukkig één van de allergrootste topstukken van Mengelberg in Nederland voor de stad Utrecht bewaard.

Fondsen en instellingen die dit project hebben mogelijk gemaakt:

- Dienst Culturele Zaken gemeente Utrecht
- Fam. J.A.v.d. Does de Willebois, Utrecht
- Stichting Cultureel Fonds Crediet- en Effectenbank, Utrecht
- Anjerfonds Utrecht
- Stichting Utrechts Monumentenfonds
- Provinciaal Franciscanen Minrebroeders, Utrecht
- Fentener van Vlissingen Fonds, Utrecht
- Stichting Lamëris Foundation, Utrecht
- K.F. Heinfonds, Utrecht
- Provinciaal Utrechts Genootschap, Utrecht

Van der Mondelezing

Op 13 febr. 1996 zal de Van der Mondelezing gehouden worden door Bettina van Santen. Een nadere aankondiging volgt in het volgende Oud-Utrecht-tijdschrift.

Historisch Café

Zoals gebruikelijk vindt het Historisch Café plaats op de 2e vrijdag van de maand, in Café het Weeshuis, Domplein, Utrecht. (vanaf 17.00 uur)

Tentoonstelling Willibrord

Op 21 november 1995 is het 1300 jaar geleden dat Willibrord in de St. Pieter te Rome door paus Sergius tot aartsbisschop van de Friezen werd gewijd. Ter gelegenheid van de herdenking van deze wijding wordt in Museum het Catharijneconvent een expositie gehouden.

Duur: 18 november 1995 t/m 28 januari 1996

Cursus chronologie of tijdrekenkunde

De Stichting Stichtse Geschiedenis organiseert in januari en februari 1996 een cursus chronologie of tijdrekenkunde. Behalve dat cultuurhistorische aspecten aan de orde komen, is de cursus er vooral op gericht inzicht te verschaffen in chronologische problemen waarop de amateurhistoricus onvermijdelijk stuit bij zijn onderzoek.

De cursus omvat vier lessen. De kosten bedragen f75,-. Voor meer informatie S.S.G. 030 - 23 43 880.

